

FRANKFURT OKULU'NUN TEMEL ELEŞTİRİ VE AMAÇLARI

Bilal BEKALP

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Din Felsefesi Doktora Öğrencisi
bllbkp@hotmail.com

ÖZET

İnsanı efsanelerden, mitem ve rasyonel olmayan şeylerden kurtarma girişimi olarak ortaya çıkan Aydınlanma, birçok yönden desteklense de, eleştirildiği taraflar da olmuştur. Bunun en dikkat çekici örneğini oluşturan Frankfurt Okulu düşünürleri, Aydınlanma düşüncesinin çıkış noktalarını eleştiriye tâbi tutarak, insanın özgürleşmesini ve tutsaklığını ortadan kaldırabileceği iddiasıyla ‘toplumsal teori’yi inşa etmeye girişmişlerdir. Bununla birlikte Marksizmin kemikleştiğini ve onun eleştirel yönünün devre dışı kaldığını da vurgulayan düşünürler, Neo-Marxist bir görünüm sergilemişlerdir. Bilimsel gelişmelerin pozitivist bir dünya görüşüyle paralel gitmesi sonucunda ortaya çıkan tüketim toplumu, insanın sahte ihtiyaçlarla sürekli tüketime zorlanması ile döngüsel bir yapı oluşturmuş bunun sonucunda da kültür endüstrisini ortaya çıkarmıştır. Böyle bir çerçevede eleştirel teori temsilcilerinin temel eleştirileri, bilimin artık, insanı özgürleştiren değil, onun tahakküm altına alınmasına yol açan bir araç konumuna gelmiş olmasınadır.

Anahtar kelimeler: Frankfurt Okulu, Aydınlanma, Pozitivizm Eleştirisi, Araçsal Akıl, Kültür Endüstrisi

ABSTRACT

Enlightenment, which originates from salvation attempt that tries to emancipate humanity from myths and the things that are not rational, is supported in many ways but it also was also criticized on some points sides that have been criticised. Frankfurt School philosophers who are conspicuous examples of this type of an attempt, tried to build the “social theory”, which might provide the people’s liberation and destroy their captivity, by putting out with critise with englightment nations coming point with this. On the other hand, the thinkers, who emphasized that Marxism was ossified and its lost its critical aspect was disabled, had a Neo-Marxist perspective. The consumption society, which emerged as a result of the scientific developments in parallel with a positivist world view, created a cyclical structure with the difficulty of constant consumption of human beings with fake needs, and as a result of this, the cultural industry. The fundamental point emphasized by the critical theorists is that science is now not a means of liberating man but a means of domination over him.

Key Words: Frankfurt School, Enlightenment, Critique of Positivism, Instrumental Reason, Culture Industry

1. GİRİŞ

Eleştirel teori düşünürleri, dönemin toplumsal ve bilimsel paradigmalarına karşı ciddi eleştiriler yapmış ve bu eleştirilerin amacını da insanın özgürleşmesi ve toplumun dönüşümü olarak göstermişlerdir. Eleştirel düşünülere göre Aydınlanma düşüncesiyle birlikte dünyanın üstündeki perde kaldırılmış ve dünyanın büyüğü bozulmuştur. Bozulan bu büyükle birlikte dünya artık bilimin ve teknolojinin tahakkümü altında kalmıştır. Aydınlanma düşüncesinin insanı özgürleştime ve dinsel ve mitsel düşünceden kurtarma planının yeni bir mitsellik yarattığını düşünen Eleştirel teorisyenler bu yeni mitin, aklın araçsallaştırılmasıyla devreye sokulduğunu ve bilimin de etkisiyle insanın yabancılaşmasına neden olduğunu ileri sürerler.

Eleştirel teorisyenler pozitivistin, hermenötüğün ve geleneksel felsefesinin diyalektikten yoksun bir şekilde hareket ettiğini ve böylece bütüncül bir yaklaşım sergilemediğini düşünmektedirler. Bu anlamda onlar 'tek yöntem', 'tek bilim' anlayışına karşı çıkarlar. Bu anlayışın insanı ve doğayı sömürdüğünü düşünen Frankfurt Okulu teorisyenleri, praxis-teori ilişkisinden yoksun bir yapının başarılı olamayacağını ifade ederler.

Eleştirel teoriye göre 'eleştirmek' aynı zamanda dönüştürmektir. Bir anlamda 'eylem felsefesi' olarak da görülebilen bu bakış, praxisi dışlamayan, aksine eylemin kuramdan ayrı olamayacağını savunan bir düşüncedir. "Eylem düşünmenin bir ilavesi, salt bir öte yanı olarak kavranamaz, her yerde kuramın içine girer (Horkheimer, 2005: 182). Aynı şekilde Marcuse da praxisin eylem ile olan bağına vurgulayarak pratiğin kuramı izlemesi gerektiğini söylemektedir. Eleştirel kuram, toplumun değişip dönüşmesi yönüyle de ilgilenecek praxis ve kuramın tarihsel bağlamından ayrı değerlendirmesini doğru bulmamaktadır. Bu yolla toplumsal yapıdaki çelişkiler ortaya çıkartılabilir ve toplumsal aydınma gerçekleştirilebilir:

"Frankfurt Okulu kuramsal çalışmalarını şu çerçevede belirlemiştir: Toplumdaki karşıt güçler ana hatlarıyla açıkça belirlenmeli ve bilinçlilik düzeyine çıkarılmalıdır, bu yolla, toplumsal gerilim devrimci sınıf savaşımı olarak en uç ifadeye ulaştırılabilir; başarılı toplumsal praxis, burjuva toplumu içindeki nesnel çelişkileri ancak bu toplumu alaşağı ederek çözümlenebilir. Eleştirel toplum kuramının rolü, temelde, bu önemli eylemi gerçekleştirmeye yönelik toplumsal güçleri ideolojik olarak aydınlatmak olacaktır. Bu kuram-praxis bağında yaşamsal önemi olan halkadır" (Slater, 1989: 95).

Frankfurt Okulu'na göre eleştirel teori şu üç temel üzerine oturur; (i) Eleştirel teori kendisine inananların aydınlanmalarını, onların gerçek çıkarlarının nerede olduğunu söyleme amacındadır ve bu inanların özgürleşmesine de katkı sağlamaktadır. (ii) Eleştirel teorisinin bilimsel içeriği vardır, yani bilgi biçimleridirler. (iii) Eleştirel teoriler epistemolojik olarak temel bakımlardan doğa bilimlerinden farklıdır. Doğa bilimlerinde teoriler 'nesneleştiricidir; eleştirel teoriler ise dönüşlü'dür (Geuss, 2002: 10).

2. FRANKFURT OKULU'NUN KISA TARİHİ

Eleştirel teori ya da Frankfurt Okulu olarak da bilinen hareket I. Dünya Savaşının yarattığı tahribatlar, Bolşevik devriminin gerçekleşmesi ve bunlarla birlikte Avrupa'da yükselen faşist hareketlerin işçi sınıfının desteğini alması gibi olumsuz durumların sonuçlarını memnuniyetsiz bir şekilde karşılayarak bir 'toplumsal teori' ortaya koymaya çalışmıştır. Frankfurt Okulu olarak da anılan eleştirel teori, bir grup Marksist düşünürün bir araya gelmesi sonucunda, Felix Weil'in girişimleri ile kurulmuştur. Zengin bir tahıl tüccarının oğlu olan Weil, kapitalist hareketin ve değişen toplumsal yapının Marksist bir anlayışla yeniden yorumlanması, Anti-Semitizmin kökenleri gibi sorunları işlemek amacıyla 1922 yılında 'Marksist Çalışma Haftası'nı düzenlemiştir (Bottomore, 1989: 8). Buradaki amaç "Marksizm içindeki çeşitli akımlara bir tartışma imkanı vererek 'doğru' ya da 'saf' Marksizme

ulaşmaktır” (Jay, 1989: 9). Bu amaçlarla okulun kuramsal temelleri Eğitim Bakanlığının bir kararnamesiyle 1923 yılında resmi olarak Frankfurt Üniversitesinde Toplumsal Araştırma Enstitüsü olarak kurulmuştur.

Frankfurt Okulu, Marksist teorinin giderek içi boşalan, özünü kaybetmeye yüz tutan bir yapıya büründüğünü düşünen Lukacs, Korsch, Pollock, Grünberg, Horkheimer, Adorno Fromm ve Marcuse gibi düşünürlerden oluşmaktaydı. Okulun başına Profesör ünvanına sahip, Ortodoks Marsist gelenekten gelen Carl Grünberg getirilmiştir. Grünberg dönemi ekonomik çalışmaların ağır bastığı bir dönem olmuştur. Fakat Grünberg rahatsızlığı nedeniyle 1929 yılında başkanlığı bırakmak zorunda kaldı. Bir süre başkanlık arayışında olan okulun başkanlığına daha sonra Horkheimer getirildi ve Horkheimer ile birlikte Enstitüde yeni bir dönem başladı. Horkheimer, Grünberg’ten farklı olarak araştırmalarını felsefe alanına yönlendirmiştir (Bottomore, 1989: 10). Horkheimer’in başkanlığındaki Enstitü 1933-1950 yılları arasında birçok olumlu ve olumsuz durumla karşı karşıya kalmıştır. Enstitünün bu yıllar arasında yapmış olduğu Aydınlatma, pozitivism, bilim ve dogmatik Marksizm eleştirileri onların üretken yönlerine işaret eder. Diğer yandan ise içinde buldukları tarihsel dönem Enstitü düşünürlerinin diken üstünde bir hayat yaşamalarına sebep olmuştur.

Enstitü üyelerinin bu dönemi ‘sürgün dönemi’ olarak da ifade edilir. Bu yıllarda yükselen Nasyonal Sosyalist yapı ve Avrupa da yükselen faşist hareketler, Enstitünün kapanmasına neden olmuş ve kısa bir süre çeşitli Avrupa ülkelerine kaçarak faaliyetlerini sürdürmek isteyen Enstitü düşünürleri son olarak Amerika’ya kaçmak zorunda kalmışlardır.

II. Dünya Savaşından sonra Alman Hükümetinin çağrısı sonucu tekrar Almanya’ya taşınan Okul, en etkili ürünlerini bu dönemde vermeye başlamıştır. Öyle ki Okulun fikirleri üniversitelerde de yayılmaya başlamış ve 1960’lı yıllarda ortaya çıkan öğrenci hareketlerine doğrudan etki etmiştir. (Bottomore, 1989:10; Jay, 1989: 406)

Son olarak Frankfurt Okulu 1970’lerin başında Adorno ve Horkheimer’in ölümleriyle etkinliğini yavaş yavaş yitirmeye başlamış ve Okul Marksizmle olan bağını neredeyse koparma noktasına gelmiştir. Ancak Okul’un kimi temel düşünceleri hâlâ etkili olduğu için, Okul yer yer kendini göstermiştir. Bu dönemde hâlâ Marksist terminoloji kullanılmaktadır; fakat Habermas ile birlikte Marsizmin pek ilgilenmediği iletişim ve dile yönelik çalışmalar yapılmıştır.

Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü olarak kurulan Frankfurt Okulu kuruluşundan çıkış noktası olarak aldığı Marksizm ile bağlarını gittikçe koparmaya başlamıştır (Bottomore; 1989: 31). İlk olarak Frankfurt Okulunun içinde bulunduğu Marksist yönelim, zamanla Sovyet faaliyetlerinin ideolojik eleştirisine doğru yönelmeye başlamıştır. Grünberg’ten sonra yönetici olan isim Max Horkheimer, Marksizm’in ilkelerini yeniden değerlendirmeye yöneldiğinde Löwenthal ve Adorno da bu eğilimi desteklemiştir (Jay, 2014: 63). Marxist çizgiden git gide uzaklaşan ve II. Dünya Savaşının sonrasında bu çizgiden ayrılan düşünürler Nazi baskısı, sürgün, faşizmin yükselmesi ve dogmatik Marksist yapının artması gibi sebepler, enstitü üyelerini –özellikle Adorno ve Horkheimer’ı- Marksist Praksisten uzaklaştıran ve ümitsizliğe düşüren önemli sebeplerdir

3. AYDINLANMA ve ELEŞTİRİSİ

Aydınlanma düşüncesi felsefi, toplumsal, bilimsel birçok alanı etkileyen, insanı merkeze alan ve aklın yaşamı yöneten ve anlayan tek hakikat olduğunu savunan bir akımdır ve 17. ve 19. yüzyıllar arasında başat bir rol oynamıştır. Orta çağın siyasal, toplumsal ve felsefi yapısıyla şekillenen Avrupa, Rönesans ile birlikte geleneksel yapıdan sıyrılmaya çalışarak köklü değişimler yaşamıştır. 17. yüzyılda Descartes, Locke, Gassendi ve Galileo gibi bilim ve düşün insanları bu değişimin mimarları olmuştur. 17. yüzyıla kadar Orta Çağın

baskın karakteri devam ederken felsefe ve bilimdeki nispeten özgür ortam, Rönesans ile birlikte filizlenmeye başlamıştır. Modern düşüncenin başlangıç noktası olarak düşünülen Descartes felsefesi, öznenin özerk yapısını ön plana çıkararak Kartezyen felsefeyi başlatmıştır. Descartes insan aklının bilgi edinmedeki rolüne vurgu yaparak düşünmenin ve şüphe etmenin insanın ayırt edici özelliği olduğunu ve açık seçik bilgiye bu araçları kullanarak ulaşılabileceğini ileri sürmüştür (Gökberk, 1996: 261).

Aydınlanma düşüncesi, Avrupa'da meydana gelen kimi olayların öncülüğünde ortaya çıkmış ve bu ortaya çıkış ile birlikte bilimsel, mekanistik, rasyonel ve seküler bir düşünce çizgisi ile insanın yeryüzüne hâkim olabileceği düşünülmüştür. Bu düşüncenin en önemli amacı, özellikle insanı evrenin merkezine yerleştirip mit, önyargı ve dinsel düşüncenin yarattığı eski düzeni yok ederek iyi ve özgürleştirici olarak kabul edilen 'akıl düzeni'ni yaratmaktır (Çiğdem, 1992: 11). Buradaki amaç ise insana daha iyi, refah seviyesi yüksek bir yaşam sunma niyeti olarak kendini gösterir. Bu anlamda Tanrı, din ve mit gibi geleneksel yapılar irrasyonel olarak düşünülmüştür. Aydınlanmanın itici gücüyle bilim ve teknolojiye yaşanan gelişmeler toplumun daha iyiye doğru gideceğine yönelik fikirlerin ileri sürülmesine de ön ayak olmuştur.

Özellikle Kant felsefesinde kendini gösterdiği şekliyle Aydınlanma, "İnsanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. İşte bu ergin olmayışa insan kendi suçu ile düşmüştü; bunun nedeni ise aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmadan kullanmak kararlılığını ve yürekliliğini gösteremeyen insanda aranmalıdır" (Kant, 1984: 214).

Aydınlanma fikri insanın özgür, bağımsız, her şeyi bilmeye muktedir ve evrensellik anlayışıyla doğaya üstün gelebilecek bir varlık olduğu varsayımdır. Aydınlanma bu özgürlük ve aklılık gibi mefhumlarla iyimser ve olumlu bir tablo çizmektedir. Bu tablo çoğu düşünür tarafından kabul edilmekle birlikte erken dönemlerde özellikle Rousseau ve Nietzsche tarafından eleştirilmiştir.

Aydınlanmanın genel hatlarıyla ifade etmeye çalıştığımız bu çizgisi, Eleştirel Kuramcılar tarafından sert bir şekilde eleştiriye tâbi tutulmuştur. Horkheimer ve Adorno, '*Aydınlanmanın Diyalektiği*' adlı eserlerinin giriş bölümünün ilk cümlesinde Aydınlanma ile ilgili şunu ifade ederler: "Aydınlanma, gelişen düşünmenin en genel anlamında, başlangıçtan bu yana insanlardan korkuyu kaldırmak ve onları kendilerinin efendisi durumuna getirmek amacı gütmüştür. Ne var ki tamamen aydınlatılmış yeryüzü bugün muzaffer bir felaketin belirtilerini taşıyor" (Horkheimer & Adorno, 1995: 19). Aydınlanmanın ortaya çıkışı ve sonucuna vurgu yapan bu ifadeler, Aydınlanma düşüncesinin planlandığının neredeyse tersine bir durumun içerisinde olduğunu ifade etmektedir.

Horkheimer ve Adorno, Aydınlanmayı, kendini koruma güdüsünün, bir anlamda, akli kullanması şeklinde ifade ederler (Şaylan, 2002: 126). Eleştirel kuram, Aydınlanma nosyonlarından akli eleştiriye tabi tutar. Aydınlanma rasyonalizmi aklın tüm batıl, itaatkâr ve mitsel düşünme üzerindeki zaferi (West, 1998: 92), dünyanın büyüünün bozulması ve canlılığın kökünün kazınması (Held'den Aktaran West, 1998: 129) olarak düşünülmüştür.

Horkheimer ve Adorno Aydınlanmanın en büyük iddiasının, dünyayı gizden ve mitten kurtarmak olduğunu fakat bunun gerçekleşmediğini, aksine Aydınlanmanın yeni gizemler ve mitler yarattığını ileri sürerler. Onlara göre Aydınlanma, mitsel ve efsanevi düşüncelerden insanı kurtarma iddiasının tersine sebep olmuştur. "Mit, Aydınlanmaya ve doğa da sırf nesnellğe doğru kayıyor. İnsanlar otoritelerindeki artığın bedelini egemenlikleri altına

aldıkları şeylerden yabancılaşarak ödüyorlar. Aydınlanmanın şeylere karşı tutumu, diktatörün insana karşı tutumu gibidir (Horkheimer & Adorno, 1995: 25).

Eleştirel kuram, Aydınlanmanın mit içerisinde kaybolduğunu, bilimsel gelişmelerle ilerlediğini düşünen insanın doğaya ve başka insanlara hâkim olurken kendisine yabancılaştığını ileri sürer. Habermas, Aydınlanmanın değişmez alâmet-i farikasını, nesneleştirilmiş bir dış doğa ile bastırılmış bir iç doğa üzerindeki hakimiyeti olarak tanımlarken, insanın nesne konumuna getirilerek hiçbir gizil gücünün kalmadığını vurgular.

Horkheimer ve Adorno *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde, eski eşitsizliğin neden olduğu haksızlığın, araçsız otoriteyi sarstığını, diğer yandan her var olanın diğer var olanlarla ilgili oluşunu tümel dolayımında içinde ebedileştirdiğini söyler (Horkheimer & Adorno, 1995: 29). “Aydınlanmanın kullandığı araç yani soyutlama kendi nesnelere karşı kavram olarak ortadan kaldırdığı yazgı gibi davranıyor: Yani yok etme olarak” (Horkheimer & Adorno, 1995: 30). Dolayısıyla Aydınlanma düşüncesi insanı değersizleştirip araçsal akıl yoluyla her şeyin mubah sayılabileceği bir durum içirisine sokmuştur. Araçsal akıl yoluyla her şey terörize edilebilir. Çünkü araçsal akıl, kimi amaçları gerçekleştirmek için iyi bir yoldur. O yapılabilecek birçok şeyi akıl etiketiyle temellendirirken, referans noktası olarak yine kendini göstermektedir.

Aydınlanma akıl yoluyla, özgürleşmeyi vaat ederken, bilim aracılığıyla da doğaya egemen olmak ve bu şekilde de doğaya karşı hâkimiyet kurulabileceğini öngörmektedir. Horkheimer, doğa üzerinde bu egemen olma isteğinin ‘insana egemen olma’ya (Şaylan, 2002: 128) dönüşeceğini belirtir.

4. POZİTİVİZM ve BİLİM ELEŞTİRİSİ

Eleştirel kuram’ın Aydınlanma düşüncesi ile birlikte üzerinde en çok yoğunlaştığı alan pozitivism, pozitivismin bilimsel alana bilimci bir ideoloji ile bakışı ve bilimin amaçtan saparak tüketim toplumunun itici gücü olmasıdır. Aydınlanma düşüncesinin birçok söylemini içinde barındıran pozitivism, doğa bilimlerinin başarılarıyla övünerek, toplum bilimlerinin de doğa bilimlerinin yöntem ve metoduyla incelenmesi gerektiğini ileri sürer. Horkheimer ve Adorno ‘nesnel bilimsellik kılıfı’ altında kendini gösteren bilimin bu pozitivist anlayışını reddederler (West, 1998: 86). Pozitivizme yöneltilen ilk eleştiri Marx’ın düşüncelerinin pozitivist bir yapıya bürünerek dogmalaşması üzerinedir. Bu durum Marksizmin eleştirel yönteminin yozlaşmasına sebebiyet vermektedir. Dolayısıyla Marx’ın görüşlerini revize etme isteği bu dogmatik yapı nedeniyle zorlaşmıştır. Oysa Marx’ın eleştirel yöntemi geliştirilmeli ve gelişen yeni durumlara uyarlanabilmelidir (West, 1998: 89). Horkheimer, ‘Metafizğe En Son Saldırı’ adlı eserinde pozitivismin temel varsayımlarını eleştirir. Horkheimer, pozitivist anlayışın insanı mekanik süreçlerin içine yerleştiren düşüncesini kabul edilemez bulmaktadır. Bilimin yapısıyla metafiziğin yapısının farklı olduğunu vurgulayan Horkheimer, metafiziğin töz, öz, ruh, Tanrı gibi kavramlardan bahsettiğini, bilimin ise olgulara ya da gözlem öğelerine dayandığını ifade ederek (Horkheimer, 2005: 289) bilimin metafiziği içermesi gerektiğini değil ama metafiziksel alanın yadsınamaz olduğunu belirtir.

Positivist anlayışla beraber bilimin mutlak ve tek güvenilir bilgi kaynağı olduğu ve insani olanın da ancak bilim ile bilinebileceği düşüncesi baskın olmuştur. Horkheimer’a göre insani olanla nesne olan arasında ayırım yapmayan pozitivism, insanı, bilimin inceleme alanına sokarak onu ‘nesneleştirmiştir’. İnsanın yaşam alanı olan din, sanat ve felsefe gibi alanlar serbest bırakılmalı ve insan özgürleştirilmelidir (West, 1998: 90).

Eleştirel kuramın modern bilim eleştirisi iki temel üzerinde yükselir. Aydınlanma ve pozitivism düşüncesi. Eleştirel kurama göre, Aydınlanma aklıyla birlikte pozitivism insanın nesneleşmesi, toplumun tahakküm altına alınmasına ve metafiziğin yok sayılmasına sebep

olmuştur. Pozitivist anlayış kendi kavrayışlarının dışındaki diğer alanları 'anlamsız' olarak değerlendirmiş ve kendi anlayışının bilimsel olduğunu öne sürmüştür. Pozitivist düşünürler doğrunun belirleyicisi olarak kendi yöntemlerini ve doğal olarak da bilimsel yöntemi görürler. Eleştirel kuramcılar ise eğer doğrunun ve bilimin tanımı yine bilimin kendisinin referans olarak gösterilmesi olacaksa, bilimin ve doğruluğun ne olduğunun nasıl bilinebileceğini sorarak bu totolojik yapıya karşı çıkarlar (Horkheimer & Adorno, 1995: 107). Horkheimer'a göre pozitivistin bu kısır döngüselligi eleştirildiğinde bile, pozitivistler, eleştirenleri hurafelerle konuşan, metafiziği çağıran, bilim dışı kişiler olarak görürler.

Pozitivizmin daha radikal görünümü olarak adlandırılan ve 20. yüzyıl felsefesinde ciddi etkisi olan Mantıkçı pozitivism ise bilimsel olan ile bilimsel olmayan arasında ayırım yaparak metafizik ifadeleri bilim dışı ve anlamsız olarak ilan etmişlerdir. Horkheimer'a göre bu anlayış, bilim ve metafizik arasındaki "ilişkileri aydınlatabilecek olan her düşünceyi, hatta bilimi eleştirel olarak içeren her kuramı metafizikle aynı kefeye koymaktadır (Horkheimer, 2005: 334). Mantıkçı pozitivism, var olan olguların ardındaki gerçekliği anlayabilecek donanımdan yoksundur (Jay, 1989: 127).

Pozitivist yaklaşım bilimi nesnel, araştırmacıdan bağımsız ve evrensel kavramlarla ifade etme çabasıdır. Oysa Horkheimer'a göre toplumsal olgu ve olaylar karmaşıktır ve o tüm yönleriyle açıklanamaz. Araştırmacı incelediği olayın bir parçası durumundadır. Araştırmacı mutlak bir nesnellik ve rasyonellikle araştırmasını açıklayamaz (Jay, 1989: 123). Horkheimer'a göre, pozitivistlerin anladığı biçimiyle modern bilim esas olarak olgularla ilgili önermelerle uğraşır ve bu nedenle genel olarak hayatın, özel olarak da algılamının 'nesneleştiği'ni varsayar. Oysa eleştirel düşüncenin amacı, pozitivistler gibi, olguları sadece mevcut durumlarıyla anlamak değil, olgu kavramının ötesini görebilmek, olgunun ortaya çıkışını ve dolayısıyla göreliliğini anlamaktır (Horkheimer, 1998: 111).

Horkheimer, pozitivistlerin değişen durumlara ayak uyduramadıklarını söyler. Önceki dönemlerde 'ileri' olan düşünceler, şimdi de öyle algılanmayabilir. Modern düşüncenin ileri sürdüğü rasyonalite ve bilim anlayışı günümüzde kendini tahakküm aracılığıyla dikte eder. "Bilimin, bilgi-kuramsal ve mantıksal argümanlar yoluyla teolojiye karşı savunulması, on yedinci yüzyılda ilericiydi; felsefeciler yeni bir toplumsal yaşam tarzının avukatlığını yapmışlardı. Bu tarihsel biçimin insanlar açısından anlamını çoktan değiştirdiği günümüzde, hâlâ bu biçime ait bilimin ve bu bilimin üretildiği etkinliğin, biricik meşru etkinlik olduğunu ve bunun dışına çıkan şeyin ilkesel olarak teoloji ya da başka bir aşkınsal inanç olduğunu ya da koyu bir gericilik ve saçmalık olduğunu öne sürmek; belirleyici karşıtlığın yer değiştirmediyi ve eskisi gibi ve aynı vurguyla bilimin metafiziğe karşı ve metafiziğin bilime karşı olduğunu ileri sürmek tarihsel duruma ilişkin fazlasıyla basit bir görüşü gerektirir (Horkheimer, 2005; 334)."

Frankfurt Okulu düşünürleri bilimsel teorilerle eleştirel teori arasında ayırım yaparlar. Bilimsel teori insan üzerinde tahakküme neden olan araçsal akıl ile dünyanın manipüle edilmesine yol açar. Eleştirel teori ise özgürleşmeyi ve aydınlanmayı hedefler. Bilimsel teoriler 'nesneleştirici', 'şeyleştirici'dir. Dönüşlülük yoktur. Bu anlamda bilim, doğa bilimlerinin ilerlemesine engel oluşturmaz. Ama insan özgürleşmesinin ana araçlarına, yani eleştirel teorilere karşı ciddi bir tehdittir. Oysa eleştirel teori dönüşlüdür, yani kendi kendisine gönderme yapar (Guess, 2002: 11).

Eleştirel teorisyenler, pozitivist metodun sığ, genelleyici, total niteliklerini vurgulayarak eleştirel teoriyi savunurlar. Marcuse, pozitivist bilim anlayışını modern bilim olarak ifade ederek, bilimin sanayi toplumunda bir baskı aracı haline geldiğini söyler. Marcuse'a göre bilim, toplum üzerinde pratik hedefleri olan ve toplumu ve doğayı sömüren bir güçtür.

“Modern bilimin ilkeleri, kendi kendini hareke geçirir ve üretimci bir denetim dünyasının, kavramsal araçları olabilecek bir biçimde a priori kurulmuşlardır. Teorik uygulamacılık, pratik uygulamacılığa dönüşmüştür. Doğaya egemen olan bilimsel yapı, insanın insana tahakkümüne yol açmıştır (Marcuse, 1968: 211).”

Habermas da bilimin kapitalist üretim biçimiyle bir arada olmağını eleştirir. Habermas bilginin ve tekniğin devletler aracılığıyla özellikle askeri alanlarda kullanıldığını ve bu durumun normal bir süreç gibi devam ettiğini ileri sürer. “Büyük çaptaki endüstri araştırmasıyla bilim, teknik ve değerlendirme tek bir sistem içinde birleşmişlerdir. Bu arada bu sistem, devletin ilk planda, askeri alandaki bilimsel ve teknik gelişmeyi teşvik eden bir araştırma emrine bağlıdır. Bilgiler oradan sivil mallar üretimi alanlarına akarlar. Böylece teknik ve bilim birinci itici güç olurlar (Habermas, 2001b: 53).” Bu durumda bilimsel gelişmenin insanın refahı ve mutluluğu için olduğu anlayış bir söylemden öteye geçmemektedir.

Bilimsel bilginin, yasaları tarif eden, nesnesine dayanarak onun yasalarını formüle eden bir yapısının olduğu yaygın bir görüştür. Bu yaygın görüş Hegel ile birlikte özellikle Nietzsche tarafından tahrif edilmeye çalışılmışsa da yıkılmamıştır (Holz, 2012: 18). Bu anlamda en sert eleştiriler Frankfurt Okulu’ndan gelmiştir. Bu eleştirilerin kısmen başarılı olduğunu ifade eden Holz, “Bilime inancın bu görünümünü parçalamak ve onun yüzeysel rasyonelliğin altındaki irrasyonelliği ortaya çıkarmış olmak Eleştirel teorinin hanesine yazılmalıdır.” diyerek bilimin bu yöndeki eleştirisini neden haklı bulduğunu ifade eder. Holt şöyle devam eder: “Çünkü insan, yani özne, nesnelere dünyasına etkin bir biçimde müdahale etmesiyle (ki bunu hep yapmıştır, ama teknik olarak son derece etkili araçlar geliştirdiğinden beri çok daha büyük ölçüde yapmıştır), yalnızca dış gerçekliği değil, aynı zamanda kendisinin içinde bulunduğu ilişkileri ve bunun sonucu olarak da kendi kendini değiştirir. Bu bağlamı yansıtmayan, tersine insanla hiçbir ilgisi yokmuş gibi salt kendi nesnesine yönelik kalan bilim, daima sadece özne-nesne- dolayısıyla gün ışığına çıkan gerçeği ıskalar” (Holz, 2012: 18). Eleştirel teorinin, Bottomore’a göre, bilimi ve onun felsefi yorumu olan pozitivismi üç noktada eleştirdiği söylenebilir: (i) Pozitivism etkin insan varlığına mekanik bir belirlenimcilik (determinizm) şeması içerisinde, çıplak olgular ve nesnelere olarak yaklaşır. (ii) Dünyayı yalnızca deneyle dolaysız olarak verilen biçimiyle algılayarak, öz ve görünüş arasında bir ayırım yapmaz. (iii) Olgu ve değer arasında mutlak bir ayırım koyarak bilgiyi insan istemlerinden ayırır (Bottomore, 1989: 14).

5. KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ

Eleştirel teorisyenler sosyolojik bir kavram olan ‘kitle kültürü’ kavramı yerine ‘kültür endüstrisi’ kavramını kullanmayı tercih etmişlerdir. Nitekim değişen ekonomik ve toplumsal yapı ile birlikte artık kastettikleri, kitle kültürünün ifade ettiği anlamda kendiliğinden doğmuş bir kültür alanı değildir. Çünkü kültür bir yaşam alanı halinden çıkmış bir tüketim alanı haline gelmiştir. Kitle kültürü, kültürün kapitalist örgütlenişinin, gerçekte olduğu gibi sermayenin ihtiyaçlarına karşılık verdiği izlenimi yarattığı için bu kavram kullanılmamaktadır.

Adorno’ya göre kültür endüstrisi, tüketime uygun düşecek kültürü üretmek ve tüketimi de kendi ürettiklerine uygun güdüleyecek bir işlevselliğe sahiptir (Adorno, 2003: 76). Kültür endüstrisi sürekli kendi kendini finanse eden bir sistem yaratmıştır. Tüketilecek ürünler için önce altyapı düzenlenir sonra ürünler piyasaya sürülür. Bundan sonra onların tüketilmemesi pek söz konusu olmaz.

Kültür endüstrisi, özellikle 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başlarında Amerika ve Avrupa’daki eğlence sektörünün yükselmesi ile birlikte kültürel biçimlerin metalaşması

sonucu oluşmuştur. Düşünürler göre eğlence sektörünün popülerleşmesi, kültürel ürünlerin standartlaşmasına ve rasyonalize edilmesine neden olmuştur. Kültür endüstrisi tarafından üretilen film, müzik, dergiler, v.s standartlaştırılmış ve benzer hale getirilmiştir. Örneğin film izleyen izleyici veya müzik dinleyen dinleyici için artık gizemli bir durum kalmamış ve filmde bir sonraki kare tahmin edilebilir ve müzikte de bir sonraki ritim öngörülebilir olmuştur (Horkheimer & Adorno, 1995: 89).

Eleştirel teorisyenlere göre, kültür endüstrisi modernliğin bir sonucu olarak ortaya çıkmış olup bu durumun toplumun manipüle edilebilir denetim ağına ve çelik kafesin ne ölçüde etkili olduğunu göstermektedir. Eleştirel teorisyenler, Bacon'dan beri, bilimin işleyen yapısının gittikçe ideolojik bir hal aldığını ve bu nedenle bilgi-güç ilişkisinin eleştirel olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedirler. Modern bilim, bilmeyi bir güç haline getirmiş ve bu gücü doğa ve toplum üzerinde egemenlik kurarak pekiştirmiştir.

Marcuse, bu bilgi-güç ilişkisinin ileri endüstri toplumunda iki temel problemi doğurduğunu ileri sürer: (i) Doğanın kontrolü, (ii) İnsanın Kontrolü (Marcuse, 1968: 126). İleri kapitalist toplumun insan yaşamı üzerindeki bu durumu, Marcuse'a göre insanların kendilerini doğadan tamamen ayrı varlıklarını gibi tasarlama yoluna açmış ve bilimin amaç ve yöntemiyle de, doğa hakimiyet altına alınarak nesneleştirilmeye başlanmıştır (Marcuse, 1968: 120). Bilimin ve teknolojinin birleşmesiyle birlikte doğanın cansızlaştırılması ortaya çıkmıştır. Bu anlamda, doğa dilsizleşmiş ve artık konuşmamaktadır (Horkheimer, 1998: 120).

Bireyin kendini var etme isteğinin doğa üzerinde hakimiyet kurmasıyla olabileceği düşünülmüştür. Oysa Horkheimer'a göre birey doğa üzerinde hakimiyet kurmak istedikçe yok olmakta ve modern endüstri toplumu nihilist bir görünüme bürünmektedir. Özneyi yücelten ve onu güçlü kılan doğanın boyunduruk altına alınması, onu aynı zamanda yok oluşa da mahkum etmektedir (Horkheimer, 1998: 120).

Frankfurt Okulu düşünürleri, modern kapitalist toplumun kültür endüstrisiyle birlikte tahakküm altına alınmasına yardımcı olduğunu ileri sürerler. Aydınlanma ile birlikte öznenin özgürleşim sürecinin devreye girdiği söylemi bir mit haline gelmiştir. Kültür endüstrisi de öznenin özgürleşiminin sağlanacağı hedefiyle ilerlediğini iddia etmektedir. Fakat iddianın aksine kültür endüstrisi bireyi şeyleştirilmekte ve işleyen akıl çarkının dişlileri arasında onu yok etmektedir.

Adorno ve Marcuse'a göre, ileri kapitalist toplum, insan yaşamına ait her şeyi bir nesne haline getirerek insanı özgürleştirmek yerine onu 'tek boyutlu olma'ya itmiştir (Şaylan, 2002: 128). Eleştirel teorisyenlere göre birey içinde bulunduğu sistemin devamını sağlamak için topluma entegre edilmekte ve kendi yaratısı olan kültürün metalaşmasına sessiz kalmaktadır. İçinde yaşadığı sistem tüm tüketim alanlarını rasyonalize ederek, tüketimin olmadığı alanları anormal yani irrasyonel olarak ilan etmekte ve böylece kültür endüstrisi çarkı dönmeye devam etmektedir. Kültürel ürünlerin değeri sadece tüketilebilir olmasıyla ölçülmektedir. Üretilen kültürel ve sanatsal ürünler kapitalist birikim ve kâr elde etmek için kitlelere sunulmaktadır (Çiğdem, 1992: 183).

Birey bu ürünleri tüketerek aslında bir yaşam biçimi de benimsemiş olur. Ürünlerin cazibesi bireyi şartlandırır ve değişik toplum sınıfları içinde pek çok insanla aynı duruma sokar. Böylece *tek boyutlu düşünce* ve *davranışlar* ortaya çıkar (Marcuse, 1968: 27).

Sanat eserleri birer tüketim nesnesi haline alır. Birey onu tükettikçe mutlu olacağını düşünür. Bu amaçla sadece sanatsal eserler değil din, siyaset, felsefe de birer ticaret nesnesi haline getirilip sunulmaktadır. Bu anlamda her şey ticari bir değer kazanmakta ve sadece alış

veriş değerleri önemli hale gelerek bunun dışındaki her şey önemini kaybetmektedir (Marcuse, 1968: 27).

Kültür endüstrisi bireyi sürekli bir tüketime yönlendirmektedir. Bu tüketimin toplumsal yapısı ise toplumun rasyonalize edilmesi isteği ile ortaya çıkmıştır. Birey, yaşamına zenginlik getirdiğini düşünerek, önceden belirlenmiş ürünleri satın almakta ve sadece emeğini değil, boş zamanlarını da metalaştırmaktadır. Bunun yapılmasının yolu da tüketici de 'sahte ihtiyaçlar'ın gerçek ihtiyaçlarmış gibi sunulmasıdır. Bu yolla ekonomi, tüketicide tüketime yönelik yaşam biçimleri ve dolayısıyla yanlış ihtiyaçlar yaratmak amacıyla kültürü araçsallaştırmak istemektedir (Atiker, 1998: 5).

Frankfurt Okulu yapmış olduğu bu kültür endüstrisi eleştirisiyle özetle şu noktalar üzerinde durmaktadır:

Bireyin bir düzenin bir dışlisi olarak üretilen ürünleri tüketmesiyle kültür endüstrisi, bireye başka çıkış yolu bırakmamakta ve onu sonradan üretilmiş, yapay ihtiyaçlara yönlendirmektedir. Bu tüketim bireyin içinde bulunduğu toplumsal statüyle paralel bir şekilde sistematize edilmektedir.

İleri kapitalist toplumda birey düşünmeye değil, tersine, mevcut durumu olduğu gibi kabul etmeye zorlanır. Zira çatışmacı ve eleştirel bir perspektifle bakıldığında post-endüstriyel toplumlar tipik sınıflı ve bölünmüş toplumlar haline gelmişlerdir.

Tüm kültür alanları birbirine karıştırılarak metalaştırılmakta ve statükonun yeniden üretilmesine katkı sağlanmaktadır.

Kültür endüstrisi, özgürleştirici ve eşitlikçi bir yapıya sahip olduğunu iddia ederek bireyi mutlu ettiğini ileri sürmektedir. Oysa yapılan tam tersidir. Sonuçta birey hem sistemin gücüyle bütünleşmekte hem de onun tarafından araçsallaştırılmaya boyun eğmektedir (Atiker, 1998: 56; Adorno, 1998: 206).

6. SONUÇ

Frankfurt Okulu temel olarak Aydınlanma düşüncesinin bir mite dönüştüğünü ifade eder. Aklın araçsallaştırılarak birçok alanda işleme sokulması, rasyonalite kavramının sorgulanmasına neden olmuştur. Akıl yoluyla doğayı dizginleme ve ehilleştirme çabasında olan insan, bilimin tahakkümü altına girmiştir. Frankfurt Okulu'nun eleştirileri bu anlamda Aydınlanma temellidir. Fakat burada şu söylenmelidir ki Frankfurt Okulu, temelde Aydınlanma düşüncesine ya da bilime bir saldırı yapmamıştır. Asıl eleştiri ve saldırı noktası Aydınlanma ve modern bilimin yalnızca tek bir paradigmanın bakış açısına göre uygulanışı sonucu ortaya çıkan tablodur. Bu anlamda eleştiriler sistemin dönüştürülmesine ve bireyin özgürleşmesine yönelik olmalıdır. Eleştirel bir teori kendi üzerine düşünebilen yani kendi kendini eleştirebilen, dönüşlü bir teoridir. Aydınlanma düşüncesinde eksik olan noktalardan biri de dönüşlülüktür.

Diğer yandan, dünyanın sadece olgu ve şeylerden oluştuğunu söyleyen pozitivist düşünce, insanın metalaşmasının da önünü açmış olmaktadır. Oysa insan, gizemli yanları olan ve bilime doğrudan konu olan bir varlık değildir. Bu nedenle Okul düşünürleri, insanın bilime bir malzeme olarak sunulması düşüncesine karşı çıkmışlardır. Bu durum bir anlamda insanın yarattığı dünyanın metalaşması ve piyasaya sürülmesi olarak da görüldüğü için, tüketim çarkının bir merkezi olarak öznenin kurtarılması gerektiği düşünülmüştür.

KAYNAKLAR

Adorno, T. (2003). Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken. (Çev. Bülent O. Doğan). *Cogito* , 76-84.

- Adorno, T. (1998). *Minima Morallia*. (Çev. Orhan Koçak-Ahmet Doğukan). İstanbul: Metis Yayınları.
- Atiker, E. (1998). *Modernizm ve Kitle Toplumu*. Ankara : Vadi Yayınları.
- Bottomore, T. (1989). *Frankfurt Okulu* (Çev. Ü. H. Yolsal) İstanbul: Ara Yayıncılık.
- Çiğdem, A. (1992). *Akıl ve Toplumun Özgürleşimi-Jürgen Habermas Üzerine Bir Çalışma* . Ankara: Vadi Yayınları.
- Gökberk, M. (1996). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Guess, R. (2002). *Eleştirel Teori - Habermas ve Frankfurt Okulu* . (Çev. F. Keskin). İstanbul: Ayrıntı Yayınevi.
- Habermas, J. (2001b). *İletişimsel Eylem Kuramı..* (Çev. M. Tüzel). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Holz, H. H. (2012). *Frankfurt Okulu Eleştirisi*. (Çev. Mehmet Çanlı). İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Horkheimer, M. (1998). *Akıl Tutulması*. (Çev. Orhan Koçak), İstanbul: Metis Yayınları.
- Horkheimer, M. (2005). *Metafiziğe En Son Saldırı. Geleneksel ve Eleştirel Kuram*. (Çev. Mustafa Tüzel), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Horkheimer, M., & Adorno, T. (1995). *Aydınlanmanın Diyalektiği I*. (Çev. N. Ülner-E.Ö. Karadoğan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Jay, M. (1989). *Diyalektik İmgelem*. (Çev. S. Doğan). İstanbul: Ara Yayıncılık.
- Kant, I. (1984). 'Aydınlanma Nedir?' *Sorusuna Yanıt. Seçilmiş Yazılar*. (Çev. ve Der. Nejatı Bozkurt), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Marcuse, H. (1968). *Tek Boyutlu İnsan*. (Çev. S. Çağan). İstanbul: May Yayınları.
- Slater, P. (1989). *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi..* (Çev. Ahmet Özden). İstanbul: Bilim ve Sanat.
- Şaylan, G. (2002). *Postmodernizm*. Ankara: İmge Kitabevi.
- West, D. (1998). *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*. (Çev. Ahmet Cevizci). İstanbul: Paradigma.